

EGYSZEMÉLYES RENESZÁNSZ

Körkérdéssel kellene kezdeni, legalábbis a közelben élő, elérhető „atya-fiakhoz”: hogy honnan veszik ilyen vagy olyan (pontos-pontatlan) adataikat? Nem akármilyen kiválóságról van szó. *Bogáti Fazekas Miklós* vala az ő becsületes neve - iskolamester, pap, igazgató, hitszónok lehetett ilyen nevű nem is egy. Viszont az a művelt polihisztor, akiről ezúttal szólni szeretnék, nem csupán a bibliai zsoltárok első verses fordítását hagyta ránk, hanem ő lehetett - ő volt az első igazi erdélyi poéta, mi több: a legjelentősebb magyar szavú lírikus Balassi Bálint előtt.

Még a hatvanas évek elején rábukkanhatott, aki kereste, az Akadémiai Kiadónak (Klaniczay Tibor szerkesztésében megjelent) *A magyar irodalom történetében*. Pirnát Antal szerint ismereteink homályosak és ellentmondások Bogáti Fazekas Miklós életéről és munkásságáról, s már itt olvasható a feltevés, miszerint két Bogáti Fazekas Miklós író létezett. Azóta sem oszlott el egészen - főleg életéről a homály. Szaporodtak a változatok, a találgatások arról, hogy a XVI. század közepén (1548-ban valószínűleg Tordán) született Bogáti Fazekas Miklós lehet-e egyszerre annyi minden és annyifelé: dési iskolamester, a tordai unitárius iskola első igazgatója, lelkész Szentdemeteren, s ismét Tordán, aztán a kolozsvári „fényes nagy scholának” igazgatója. Vallási meggyőződése miatt Baranyába menekül (Szinyeyi szerint - Magyar Irók, I. kötet - előbb Szolnok-Dobokába); a pécsi unitárius központnak és szabad szellemnek köszönhetően készül el három vallásos tárgyú műve, verses parafrázisa, hogy aztán Homoródszentpálon vállaljon udvari papi állást, végül visszaköltözvén Kolozsvárra prédikátor legyen, és saját hittársai, az unitárius egyház hivatalos vezetői, élen a püspökkel, hallgattassák el a radikális lelkész. Végleg? Akkor ugyanis, 1592-ben - évszázadokra - eltűnik, a neve... Számomra a legrokonszenvesebb („Ecce poeta: egy igazi költő lép elénk a messi múltból”) és a leghitelesebb Bogáti-kép Dán Róbert kutató-értelmező munkájának köszönhető, aki az unitárius lelkész megtett életútját és szellemi kibontakozását, a maga korában egyedülálló teljesítményét a hitújító és példakép Dávid Ferenc sorsának 1579-ben bekövetkezett tragikus fordulatával hozza összefüggésbe. Szerinte Bogáti Fazekas Miklós valószínűleg 1592 nyarán halt meg. De akkor mit kezdünk azzal a versével, melynek záróstrófája alapján 1598-ban még élt, vagy az újabb feltevésekkel, hogy megérte a századfordulót, sőt 1607-ig is kihúzhatta? (Múzsák fellegvára, Kriterion, 1977.)

Egyelőre elégedjünk meg annyival, hogy kora legműveltebb elméje volt, akiben szerencsésen megfért a hagyományokkal szakító teológus és a hagyományokra építő költő. A régi magyar irodalom elképzelhetetlen nélküle - jöllehet Féja Géza *Régi Magyarság* című irodalomtörténetében meg sem említetik a neve; s a sok történeti összegező munka, szakmai vállalkozás közül

még csak egyet említsek. A húszas években Horváth János *A magyar irodalom fejlődéstörténetében* (Akadémiai Kiadó, 1976) Balassi Bálintnak 11 könyvoldal (mintegy 24 gépelt lap) terjedelmet szentel anélkül, hogy - a nemzeti nyelv ter- foglалása vagy a költői stíl kiképzése során - megemlítené Bogáti, mint elődöt. Habár Horváth érvrendszerébe a Bogáti eltűnése, fel nem fedezése, s meg- annyi szomorú „véletlen”, vagy akár a - Balassi költészetével párhuzamba hoz- ható - vallási és világi érzés, hang ötvözete mind-mind belefért volna.

A verses krónikák és bibliai énekek egyhangúsága után Balassi tollán a vallásos és a szerelmi élményből egyéni hangú líra született. A magyar nyelvű műköltészet és a Szép Magyar Komédával a magyar dráma megteremtője ő. Előzmények nélkül vajon? (Nemeskürty István négy Balassi sort idéz, melyek szó szerinti fordításai egy Regnart-„slágernek”. De ugyanúgy, a hollandus Janus Secundus Julia-ciklusának hatására lesz Balassi Annájából Júlia; a táncoló Anna emléke is átvétel.) Tízvalahány költeménye Secundus és újlatin költők verseinek átdolgozása; persze az elemi erővel feltörő élmény (tavaszi táj, lo- vak, fegyverek, a hódító török) őszinte, hamsítatlan magyar versekké lényegíti az átvételt.

Bogáti zsoldár- és *Énekek éneke* parafrázisának kiemelt és összeillesztett részeiből ha nem is lehet olyan „lírai önéletrajzot” szerkeszteni, mint Balassi esetében - az új hangütés, a tehetség kisugárzó ereje nyilvánvaló. Az elsőség. Most nem a fordítóra gondolok, aki negyedszázaddal Szenczi Molnár Albert előtt elkészült az első teljes magyar zsoldárkönyvvel (ráadásul nem németből fordított s nem francia mintát követett, hanem több görög és latin változathól válogatott, és az ismert magyar dallamokra formálta az éneklésre szánt verset). És nem sorolom fel a, jórészt korábban keletkezett, világi tárgyú krónikás éne- keit, széphistóriáit annak a termékeny, sokoldalú talentumnak, kinek neve an- tik eredetű verses históriákon és teológiai értekezéseken bukkan fel; sajnos, még ma is kiadatlan kéziratokon. Hanem a Balassi előtti magyar költészet el- hallgatott tehetségét szólitgatom „az éji homályból”, aki...

Méghogy Balassi Bálinttal emlegetni őt?! ... Igen. Elő a bizonyítással! ... Az érvek helyett nem kevesebb, amivel szolgálhatok: az előkerült - el sem ve- szett, csak elhanyagolt, közzé s közhasznúvá nem tett gazdag - életművel. (Mi- dőn „magyar zsoldárai” 1979-ben, négyszáz év múltán először jelentek meg kötetben, Dán Róbert, a szemrehányást elnémítva, rajongással írta le, hogy: „méltatlanul elfeledett költészete váratlan fényvel ragyog fel”. A visszhang, s a folytatás még várat magára!)

Egyedülálló eset volna a Bogátié? Nézzünk hátra és magunkba. Valami- vel tűrhetőbb állapotokra és szerencsére lett volna szükség ahhoz, hogy ked- vünkre gyönyörködhezzünk valamiben - ami mindig is a miénk volt, legfeljebb nem volt tudomásunk róla. Kezdjük talán egy Babitsra való hivatkozással, aki 1924-ben sürgeti, hogy „össze kell foglalni a Balassa (!) körül rajzó kérdéseket, az újabb történeti kutatások fényében”, majd eljut odáig, hogy „a végleges Ba- lassa számára pedig akadálytalanabbul olvashatóvá rekonstruált szöveget sze- retnék.” Pedig hol álltunk akkor még a *végleges* Balassi Bálinttól! ... Mielőtt csodálkozni kezdenénk, vagy egyéb mulasztásaink jutnának eszünkbe, egy kérdés: a „nemtelen célokra” *kihasznált, kijátszott* nagy írók - az örökké kisa-

játítható hagyomány - miatt kell-e jobban aggódní, vagy a Bogátiék korába visszakanyarodva: talán a nyomtatott művek elszaporodása miatt? A háborúk, a pusztítás, a hanyag(olt)ság mellett Horváth János ebben látja a fő okot: a közemlékezetből eltűntek a kéziratos irodalom remekei. Káldi „hítre méltó ember”-re hivatkozik, aki még látta a bibliafordítás nagyobb részét, Szenczi Molnár 1610-ben már azt írja, hogy soha kéziratosa magyar kódexre nem akadt. Még az emléke is kiveszett a hajdani kéziratosa irodalomnak. („Vóltanak, vóltanak /.../ magokkal együtt emlékezeteket is eltemette a veszedelmes idő” - sóhajt fel Bod Péter 1766-ban.) Ezek szerint nemcsak a török- és tatárdúlás az egyedüli „veszedelem”, hanem az irodalmi tudat fejletlen állapota is. A reformáció - kis túlzással hangoztatott - legnagyobb érdeme, hogy „felfedezte az anyanyelvet.”

S egy olyan rendkívüli alkotó esetében, mint amilyen Bogáti Fazekas Miklós volt, aki prédikátorként is kiemelkedett a nehézkesen teológizáló antitrinitárius és szombatos társak közül, a világi műveltség és a született szépírói hajlam meghozta a nem-volt-még termést. A zsoltárok eredeti jelzőit képekké, hasonlatokká bővíti; az áhítat felkeltése helyett tudós módra az ótestamentumi zsidó történelem belső összefüggéseit keresi, de a maga érzésvilágát is belefoglalja a strófákba. A zsoltárkönyv egyes kéziratokban fellelhető címe is jelzi a szubjektív szerzői szándékot: *MAGYAR ZSOLTÁR. Kit az üdökbéli históriák értelme szerént különb-különb magyar ékes nótákra, az Isten gyülekezetinek javára fordított Bogáti Fazekas Miklós.* A versformák - a felhasznált dallamoknak megfelelően - a XVI. századi magyar költészet szinte teljes készletét felölelik. (A sokféle hangsúlyos strófaszerkezet mellett a trochaikus ritmus is megtalálható.) Az *Énekek éneke* parafrázist kommentáló keretből kitűnik, hogy Bogáti ismerte a verseknek a bázeli szabadgondolkodóktól származó profán értelmezését, de mint teológus az Újszövetségre támaszkodó allegorikus interpretációt is szem előtt tartotta. Az ókori verseket „virágénekeknek” nevezi; fordítás közben - ezúttal kerülve a terjengősséget - nyilván felhasználja a szerelmi líra hagyományait. Itt és ilyenkor tekinthető Balassi elődjének, újító társának, akinek szerelmi költészetéről hányszor leírták, hogy új mindenhez képest, amit a korábbi magyar verses emlékek jelentenek. Ámde hol vannak ezek az „emlékek”? A szerelmi líra hiányzik. Ennek okára talán rájövünk a Balassi ilyen tárgyú verseit dacosan védő Rimaynál is később, azok ellen, akik (Balassi szavaival): „engem való rágalmazásokkal nyelveknek hegyeit is fenik”, akik „az szerelem argumentumában való énekének munkáját” *nem javallják*, sőt *kárhoztatnák* - nem úgy, mint „az egyéb minden nemzetségek nyelvén írt hasonló munkákat is.” A népköltészet maradványaival sem dicsekedhetünk e korból - bár virágénekek létezését feltételezi a körmöcbányai tánczó és a Zöldvári ének („zöld erdő”, „piros hajnal”).

Bogáti *Énekek éneke* parafrázisa valahogy így hangzik:

„Kedves tavasz vagyon, a föld most nyílik, fényes virágokkal mint hizelkedik,

A fige megindult, szőlőnk virágzik, minden állat szája énekre nyílik.
Azért virágom, én szépem! jer ide, galambom térj ide, mellettem ülj le.
A kőpadokon nézek szépségedre, énekedet hadd halljam itt felfele.

Nekem mert te termeted igen tetszik, szemed és tested állása mind illik.
Beszédedben én lelkem gyönyörködik, ha ide jössz még közelebb, inkább tetszik.”

Friss, természetesnek ható, őszinte költői játék ez. A szövegvers felé az első lépést, mondják, Balassi tette meg. Az „irodalmiság”, a „művészet igénye” nem létezett korábban. Nincs rá példa vajon?

Bogáti „énekverseiben” a szótagszám és sormetszet ingadozásai még a korábbi magyar verselést juttatják eszünkbe; a dallam ismerete magyarázza a szöveget ritmikailag. De - mint ahogy Bogáti a maga „verseit” a zoltárparafrázisokat különb-különb magyar nótákra írta (mintegy tíz nótajelzés Tinódi dalmaira utal) - Balassi Bálint is számos ritmust, strófa képletet használ, melyek, mint a szótagjelzésekből kitűnik („az Palko nótájára”, „az Toldi Miklós nótájára”, „az Bánja az Úristen nótájára”) korábbi magyar énekek variációi. A legrégebbi (unitárius) énekeskönyvben - kár, hogy ennek is csak másolata maradt fenn - Bogáti több zoltárparafrázisa mellett megtaláljuk Balassi néhány istenes énekét is. A korabeli kiadói ízlés és a szükséglet nem húzott közéjük semmilyen válaszfalat. (Ez a felületes, némelykor túlzó utókor „érdeme”.) Balassi sem vehette máshonnan „ritmuselvét”, mint a néptől/népiből. Legfeljebb akkoriban gyakoribb eset volt, hogy a vándorlantostól másolt versek, a költőtől eredeztetett „fogások”, ötletek hatottak a népi verselésre.

A XI. zoltárparafrázis elején Bogátinál ilyen páratlanul tiszta remeklést találunk:

„Szaladj ijedt madár, szaladj, ha lehet,
Ha el akarsz búni, keress más helyet,
Kősziklákat, fuss meg minden rejteket,
Hogy elbúhass tőlünk, jól takard fejedet.”

Ma népköltészeti hatásra gondolnánk nyomban. Abban a korban - Balassi költészetének elemzői nem győzik hangsúlyozni - a természeti hasonlatok és a szerelmi érzés, elrejtve, fellelhetők a vallásos versekben. Balassi ugyanúgy fohászodik Júliához, mint Istenhez, s érvei, hasonlatai olykor prédikációs közhelyek, fordulatok - még egyik legnagyobb költeményében, az *Idővel paloták* kezdetűben is. Az indulat, a szenvedély azonban félreérthetetlen. Bogátinál is hányszor tetten érhető az egyéni kifejezés szépsége. Legtöbbször a bibliai szöveg emelkedettségét szolgálja; de a sablonos kereten mindegyre átüt a saját(os) sors, vágy és fájdalom.

„Látod ez világ szabadon jargal, / mindent cselekszik, / Az bűnnel fekdűt, latorságban / elmerült, úgy hizik, / Mert bírónk nincsen, mind istentelen, / az ki uralkodik...” (Psalmus XII.) „Törd meg és büntesd az nagy urakat / és friss nemeseket, / Kiknek az gondjok csak ez világon, / neveljék testeket...” (Psalmus XVII.) „Láss hozzánk, Uram, kelj fel álmodbul, / mire nem serkensz fel, / ne hagyj örökké, hogy az pogány nép / így vesztegessen el, / Mire fordítod tőlünk orcád el, / mire feledtél el?” (XLV.) „Gyorsak járó harmaink és kövérek, / Ne törjék várasainkat az törökök, / Ne kergessenek az idegen népek, / Jaj, siralmat ne mondjanak szent népek!” (CXLIV.)

Török rablást, rabságot megélt lélek panaszja, könyörgése ez; ha nem is vándorénekesé.

„Olyan az én lelkem, mint egy forró föld, / Siess, hallgass meg, szinte elfogyok, / ne rejsd el színedet, / Ne bújj el tőlem, mert már én lelkem / Várja csak a vermet.” (CXLIII.)

A V. parafrázisban mintha a későbbi Petrőczy Kata Szidónia hangját hallanók, szinte női látásmódra vall a sok könnyhullatás s a szépség elepedése: „Étszaka csak hányom magam, sírok, ohajtok, / Lelkem megepedt, nyughatatlan vagyok, / Könnyhullatás közben szertelen én zokogok. // Megáztattam én ágyamat könnyhullatással, / Leplem oly vizes, mint egy nagy záporral, / Szemem fogyatkozott végtelen sok sírással./ Bőröm, és szép színem hirtadt, testem elapadt, / Nincs elevenség benne, mert elfonnyadt, / Kicsin reménségem, Istenem, mégis biztat...”

Bogáti saját érzéseiről vall, életkörülményeiről. Mintha gyermekei halála, felesége betegsége „ihletnék” ily felfokozott, kétségbeesett könyörgésre; a „jámborok” nyomorúsága a megrendítőbb-e vagy a „latrok” szerencséje?

Az okító, fejtegető elemek meglelte talán még prédikatori örökség; de a formagond (a legváltozatosabb strófaszerkezetek), valamint a forrás(anyag) szabad kezelése - a szubjektív öntudat! - kétségtelen a nagy tehetség bizonyítéka. Az erdélyi nyelv ízes szavaival veretesebbé, súlyosabbá teszi az eredeti zsolnárszövegek pátoszáat. Egy, a forma mezében rejtőzködő, szenvedélyes egyéniség hangja tör fel minduntalan.

A tájleírások kétségtelenül az antik és humanista példákon nevelkedett szerzőre is utalnak. Ez is rokonítja őt Balassi tudatos, „műköltészetet” művelő magatartásával.

„Te könnyű kocsid az sebes felleg, / szárnyaid az szelek, / Néked az szelek, tüzek udvarlanak, / mert azok követek, / Azok a posták, azok fáraót / és Sodomát vesztek / ... / Nagy vizek kelnek az sok forrásból, / ...” (CIV.)

Végül mégis érvelésre készített a méltánytalan sors, az utókor tartós közönye. „Ez a XVI. századi nyomtatásai óta először csak a minap, 1979-ben közrebocsátott három történeti ének a történelmi kutatás figyelmét is megérdemelné” - perel Bogáti kiadott életművének közkinccsé tételéért Nemeskürty. A feltételes mód különben mindig kis reményt sejtet. Én nem a Göröcsöni Ambrus kordivatrá ráharapó, népszerűségi történelmi énekének folytatóját látom Bogátiban. (Az ötödik részt a Heltai kiadó (!) felkérésére Mátyás király dolgairól, az alföldi hadakról László király idejében haláláig és (II.) Lajos, (Zápolya) János, Ferdinándus királyságát Bogáti írta volt meg! - bár ez meglenne városában a kolozsvári egyetemi könyvtárban; sajnos egyetlen műve sem forog közkézen.) El szerettem volna hitetni nem létező olvasóival négyszáz év múltán, hogy valóban ő a legavatottabb költőnk Balassi előtt, Balassival. Névszerint ismerjük. Csak vajon hányan tudják és hol tanítják, hogy a legnagyobb ős, előd?! Ami nem csupán a szakma dolga: tartásban, tisztánlátásban is. Pályaképéhez tartozik - amit Lech Szczucki Két XVI. századi eretnek gondolkodó című, a Lengyel Tudományos Akadémia gondozásában megjelent munkájában (1972) olvastam egészen véletlenül, miszerint az Erdélyben járt antitrinitárius Franken vendéglátójához, Gerendi János nagybirtokoshoz írt 1594. december 19-i levelében kiemeli „Bogathy noster” szerepét. „Bogáti Fazekas Miklós, kiváló humanista és teológus - teszi hozzá a lengyel életrajzíró -, a kolozsvári unitárius gimnázium

um volt rektora, aki Dávid Ferenc leghúségesebb híveinek köréhez tartozott, sőt annak pöre és halála után sem szűnt meg a non-adorantizmust és a szombatosságot terjeszteni." Lám, nem téveszti össze Bogáti beosztásait, nem jut eszébe két „tüneményt” keresni egyazon helyen és időben.

No, de a hadakozó halandótól jussunk el a halhatatlanig, aki szülővárosomban, Tordán varázsolta magyar versekké a világirodalom egyik legszebb szerelmi költeményét. Elég, ha osztozunk Weöres Sándor elismerésében, lelkesedésében, aki Bogáti tizenegy szótagú magyar ritmusú verssoraiban helyenként táncütetet fedez föl:

„Fújj által kertemben, hadd legyen este.

Mint te kertedbe, szívem kérlek, jer be,

Gyümölcsimet, virágimat szággasd le...”

Azok a források! Hol keressük őket? Ahol Bogáti kéziratait, korai (?) vagy korában természetesen felhangzó ön- és szépségtudatát?! Tisztán csendülő világi líra ez. Mindegy, hogy kórusra írt - vagy egyszemélyes reneszánsz.

SZÓSZÉK – ÚRASZTALA

SZÉN SÁNDOR

SZOLGÁLÓ ÉLET*

1Tim 3, 1; Lk 22, 27/b

Ezen az estén szép számban vagyunk itt együtt mi, akik magunkat joggal nevezhetjük beavatottaknak, s tehetjük ezt a vallás, illetve az egyház ügyében való ismereteink és jártasságunk okánál fogva, akik jól tudjuk, hogy egyházunk életében a zsinat már kezdettől fogva történelmi küldetést teljesített. Mint a legfelső törvényhozó testület, reá hárult a feladat, hogy olyan ésszerű törvényeket alkosson és érvényesítsen, amelyek - főleg a megpróbáló viharos időkben - még a legelfogultabb és legfanatikusabb felekezeti és politikai zaklatások és üldözések ellenére is biztosították egyházunk fennmaradását, sőt anyagi és szellemi tőkájének növekedését, gyarapodását. Az idők folyamán hozott zsinati határozatok hitelveink számára valóságos védőbástya gyanánt szolgáltak, lehetővé téve, hogy egyházunk a legelszántabb erőszakoskodásokkal szemben is megőrizhesse unitárius jellegét. És végül szólunk kell a zsinat jelentőségéről abból a szempontból is, hogy ez a szerv volt hivatva egyházunk élére állítani a mindenkori főpásztort. Azt a szellemi-lelki vezetőt, aki gyakran látnoki bölcsességgel, józan következetességgel, az adott lehetőségek és szituációk alapos és tárgyilagos felmérésén keresztül, tudományos igényességgel, jézusi szelídlelkűséggel, de helytálló hűséggel is, szívós kitartással, hitvalló bátorsággal, szent elkötelezettséggel, áldozatos ügybuzgósággal, sokszor a fanatizmus határát súroló hivatástudattal, nem egyszer merész kockázatok vállalásával, éber öntudattal és nagy-nagy egyházszeretettel, a cselekvő vallásosság categoricus imperativusának egyértelműségével szegődött Isten igájába és teljesítette meghátrálás és ellankadás nélkül nemes szolgálatát, egyház és nemzetmentő-megtartó feladatát.

S amikor ezt mondom, először is egy 29 püspöki nevet magában foglaló keretre gondolok, amely egyházunk történelmét öleli fel 1568-tól 1996. július 27-ike szomorú napjáig. Ennek a 428 évre terjedő történelemnek ők valahányan, akiket a mindenkori zsinat a jó Isten akaratából is egyházunk legfőbb „órállóivá” rendelt, alázatos és öntudatos Jézus tanítványok voltak, „s mint akik jól szolgálnak, szép tisztességet szereztek maguknak” (1Tim 3, 13), jó hírnevet, elismerést és tekintélyt unitárius egyházunknak.

Az elhangzottak, gondolom, mindenki számára világosan és félreérthetetlen módon igazolják azt az elvitathatatlan tény, hogy a mindenkori zsinat

* Elhangzott 1996. december 13-án Székelyudvarhelyen a főtanácsi istentiszteleten